

על כן קראו שמה 'חכתייה'

יעקב בן-טולילה

ברשימה זו, המוקדשת בידידות לפרופ' דוד בוניס, אני מבקש להוסיף הערת שוליים למאמרו על מיון שמותיהן של לשונות יהודיות (בוניס 2008), מאמר שבו זיכה אותנו בדיון מפורט, מתועד ומלומד, המקיף את רוב לשונות היהודים, ואולי אף את כולן. את הסעיף השני במאמרו ייחד בוניס לשמותיהן הגנריים של הלשונות. לדעתו ראוי לחלק את השמות לשני סוגים: שמות המשקפים הסתייגות ושמות המביעים הזדהות. הראשונים, משתמעת מהם חוסר נוחות של הדוברים מן הלשון שהם מדברים, והיפוך הדברים באחרונים, שמצויים בהם כאלה המבטאים אפילו חיבה גלויה או סמויה (בוניס 2008: 416–428). חלוקה מפורטת יותר ממיינת את שמות הלשונות לפי אזכור המסד הלועזי שלהן (כגון לגת אלערבי), המקום שהתרבות היהודית שביסודן צמחה בו (כגון ספניולית), או המקומות שבהם התרכזו קהילות דובריהן (כגון פויליש). יש שמות המשקפים כאמור יחס של חיבה (מאמע לושן, לשון שלנו) או של זילות (בגיטו). יש לשונות סתרים, ז'רגונים מקצועיים, משלבים ספרותיים (לאדינו) וכינויים מן המרחב האקדמי (ג'ודאו-שפות), ויש שמות המציינים את היותה לשון המשמשת בפי יהודים (יידיש, ג'ודיזמו, ג'ידיו).

החִכְתִּיָּה (*haketía*) אינה משתייכת לשום סוג מן הסוגים האלה אלא לסוגות 'עממיות', "פחות או יותר נטולות ערך" (שם: 431)¹ או כסגנון המשמש לסיפור אגדות וסיפורים, כמשתמע מן השורש הערבי חכ"י ('לדבר'), כפי שכתב ראשון חוקרי החכתייה יוסף בן-עוליאל.² מן הראוי שנקרא שוב בפתיחת ספרו של בן-עוליאל. מחבר זה מציין שהכינוי 'חכתייה' נושא אופי עממי,³ והוא שואל: "האם השם חכתייה הוא השם האמיתי והמקורי של הדיאלקט, או [אולי] הוא כינוי, מאוחר יחסית, אשר ככל הנראה נתנו לו מעשה לועג

¹ ובלשונו: sometimes mildly disparaging.

² בוניס מפנה לדיון אצל בן-עוליאל 1977: 3–4.

³ "Este dialecto [---] a que se da vulgarmente el nombre de Haketía"

אלה הנקראים פורסטירוס, דהיינו, היהודים דוברי הערבית תושבי פנים מרוקו? על פי השערה זו, החכתייה, בגרסה חכתייה, נקראה כך בהשראת הכינוי החכתי לשם הפרטי יצחק, 'חקיתו', היינו כדי לבטא הקטנה ('נמיכות') של היהודים דוברי הספרדית מן הצפון. הנתונים שבידנו תומכים בהנחתו של בן-עוליאל שהכינוי מאוחר יחסית. ככל הידוע השם 'חכתייה' מתועד לראשונה ב-1919 בספר שכתב מנואל אורטגה, עיתונאי ספרדי, על יהודי מרוקו: "אנשים מן המעמד הנמוך עדיין מדברים בזירגון, תערובת של ספרדית וערבית, הנקרא חכתייה".⁵ אני משער שהשם 'חכתייה' חב את תפוצתו לסדרת המאמרים שכתב בן-עוליאל ואשר פורסמו בביטאון היוקרתי של האקדמיה המלכותית של ספרד⁶ בין השנים 1926–1952.⁷ עד אז, לבד מן המשפט היחיד שכתב אורטגה, שום אדם לא הוציא תחת קולמוסו את השם 'חכתייה', אפילו לא הבלשן הספרדי אמריקו קאסטרו: במאמר שפרסם שלוש שנים בלבד אחרי צאת ספרו של אורטגה (קאסטרו 1922), הוא מכנה את לשונם של יהודי צפון מרוקו "יהודית ספרדית-מרוקנית" (judeo español-marroquí), "דיבור ספרדי במרוקו" (el habla sefardí en Marruecos) או "ספרדית-יהודית של אפריקה" (judeo-español de Africa), וזאת לאור הקרבה שזיהה בינה ובין הספרדית היהודית המזרחית, המעוררת לדעתו "עניין עצום בחקירתה" (שם: 145).

קאסטרו קרא ככל הנראה את ספרו של אורטגה, ובכל זאת לא נקט במאמרו את השם 'חכתייה'; מה לנו אפוא כי נלין על מחברים וכותבים שקדמו לו?! ואכן איש מהם אינו מזכירו בהקשר שלכאורה השם היה יכול להופיע, כפי שיודגם להלן:

- באותה שנה, העיתון *La liberté* מצטט דברים שנכתבו בעיתון *Diario marroquí*, שלפיהם "הרבה יהודים מרוקנים מדברים ספרדית".⁸
- במכתב מ-1862 לעמנואל מנחם נהון, קונסול צרפת בטיטואן, כתב הרמן כהן, מורה בבית הספר כי"ח בעיר, כי התחיל ללמד את הלשון הספרדית, הואיל ולדעתו תימצא תועלת לתלמידיו אם ילמדו את כללי הדקדוק של שפתם שלהם.⁹ אם כן, את שפתם של תלמידיו אותו מורה מכנה "ספרדית".¹⁰

⁴ אליגריה בן-דלאק מציינת שכל המרואיינים שלה, בלי יוצא מן הכלל, גרסו חכתייה בתנועת [e] בין העיצור כ לעיצור ת; לדעתה הגרסה שבה משמשת התנועה [i] אפשר שהיא מייצגת נוסח ארכאי או אינה אלא "טעות מצידו של בן-עוליאל" (בן-דלאק 1995: xxxiv-xxxv). הערת העורכות: במאמרים אחרים השם מופיע בכתוב המשקף את ההגייה בתנועה [e].

⁵ "El pueblo bajo aún se expresa en una jerga, mezcla de español y de árabe, llamada haquetia" (אורטגה 1919: 203).

⁶ *Boletín de la Real Academia de la Lengua Española*, vols. XIII, XIV, XV & XXXII

⁷ כעבור שנים אחדות, כינס אותם רפאל בן-אזרף בספר (בן-עוליאל 1977).

⁸ "beaucoup de juifs marocains parlent l'espagnol", העיתון *La liberté* מיום 23 ביוני 1922 – מתוך אתר "עיתונות יהודית היסטורית", הספרייה הלאומית ואוניברסיטת ת"א (תאריך הורדה: 20 ביולי 2021).

⁹ "J'ai commencé provisoirement mon enseignement par la langue espagnole, que je crois utile de leur enseigner pendant quelque temps, afin de leur donner quelques principes dans leur propre idiome" – מכתב הרמן כהן מיום 30 בדצמבר 1862, מתוך ארכיב כי"ח MAROC B25.31; אני מודה למר ז'אן-קלוד קופרמינץ, מבית כי"ח בפריז, שהואיל להמציא לי את תצלום המכתב.

¹⁰ שנים רבות אחר כך, שרה לייבוויצ'י קוראת לשפתם של תלמידי כהן בשם 'חכתייה', אגב דיון בתוכניתו של כותב המכתב ללמד ספרדית בתזמננו: "Hermann Cohn, se trouvait face à des auditoires qui

- פסקואל מנאו (1857–1934), פילולוג ספרדי שחקר ולימד ערבית ועברית,¹¹ ביקר במרוקו כמה פעמים והתעניין בלשונות ששימשו בה. בשנת 1890 פרסם רשימה קצרה על לשונם של יהודי צפון המדינה, ובה כינה אותה "דיאלקט היספנו-עברי".¹² גם ברשימתו השם 'חכתיה' אינו מופיע.
- יצחק בן-שימול, ככל הנראה בוגר הסמינר למורים של כ"ח,¹³ מכנה אותה פשוט "ספרדית". בדו"ח שפרסם בביטאון בתי הספר של כ"ח ב-1901 מופיעה המלצתו ללמד ספרדית בבתי הספר של הארגון הפועלים בקהילות של דוברי ערבית יהודית, וזאת כדי לעודד קשר חברתי-תרבותי בין בני קהילות אלו ליהודי טיטואן וטנג'יר, שלשון אימם היא "ספרדית";¹⁴ לדעתו, תרומה חשובה להצלחת המשימה עשויה לעלות מן העובדה שבקרב אותן קהילות חיות משפחות "שמוצאן מטיטואן או מטנג'יר המדברות באורח טבעי ספרדית בבתיהן".¹⁵
- בעיתון של אגודת בוגרי כ"ח בטנג'יר פורסמה הכתבה Roumis et forasteros, ומחברה מואיז נהון¹⁶ סקר בה את ההבדלים והאנטגוניזם שבין יהודי מרוקו "דוברי הספרדית",¹⁷ הם ה־roumis, לאחיהם דוברי הערבית, הם ה־forasteros; שני הכינויים נחשבו כינויי גנאי שביטאו ביקורת והסתייגות. מחבר הכתבה כואב את העוינות הזאת ומתאמץ להוכיח את חוסר ההיגיון שבה. מכל מקום, כל אימת שהוא מזכיר את לשונם של יהודי הצפון הוא מכנה אותה *espagnol*, ולא 'חכתיה'.¹⁸
- יהודים שהיגרו מטיטואן לאלג'יריה החל במאה התשע-עשרה הביאו עימם את לשונם, שאותה כינו "טיטואנית" ולא 'חכתיה'. באותם ימים השם 'חכתיה' טרם בא לעולם.¹⁹

n'entendaient et ne parlaient que la haketia. Fallait-il déjà rebuter ces enfants? N'était-il pas plus logique, plus pédagogique de les initier d'abord à l'espagnol d'aujourd'hui?" (1984: 52). לייבוביצי צודקת, היה בוודאי הבדל בין הלשון שדיברו התלמידים לספרדית ההיספנית, אבל הרמן כהן לא חשב במונחים של שפות שונות. הוא ראה בלשון תלמידיו ספרדית משובשת, וסבר שלימוד כללי הדקדוק ירפא את תחלואיה. המונח 'חכתיה' טרם נולד, מאחר שטרם נתגבשה התודעה שקיים תת-סוג של ספרדית הראוי להיות מובחן מן הלשון התקנית. השימוש שעושה לייבוביצי בשם 'חכתיה' באותו הקשר הוא אפוא חוץ לזמנו.

¹¹ <https://dbe.rah.es/biografias/47335/pascual-meneu-y-meneu> (נבדק בנובמבר 2021).

¹² "Dialecto hispano-hebraico" (מנאו 1890).

¹³ אולי הוא יצחק בן-שימול ששרה לייבוביצי מזכירה בין המדריכים של בית הספר של כ"ח בשנת 1868 (לייבוביצי 1984: 92).

¹⁴ "Les Israélites dont la langue maternelle a été l'espagnol" (בן-שימול 1901: 126).

¹⁵ "familles originaires de Tanger ou Tétouan et qui parlent naturellement l'espagnol chez elles..." (בן-שימול 1901: 130).

¹⁶ לעניין פעילותו של מואיז נהון, ראו גדג' תשפ"ב: 60–65, 71–75.

¹⁷ בעקבות דברי בן-שימול (לעיל, בהערה 15).

¹⁸ כגון "Les Israélites de langue espagnole" (בעמוד הראשון של הדו"ח), כתב העת *Association des anciens Elèves de l'Alliance Israélite Universelle* מיום 1 בינואר 1904 – מתוך אתר "עיתונות יהודית היסטורית", הספרייה הלאומית ואוניברסיטת ת"א (תאריך הורדה: 20 ביולי 2021).

¹⁹ גם הסופרת סילוויאן סרויה נכשלה בשימוש אנכרוניסטי במונח 'חכתיה', כשצייגה בשם זה את הלשון שדיברו בה אבותיה שהיגרו מטיטואן לאלג'יריה במאה התשע-עשרה (סרויה 2020; ספרתי 14 היקרויות, למשל בעמ' 20, 40, 96, 121, 233 ו-251). בכל זאת, במקום אחד היא מזכירה גם את השם "טיטואני" (שם:

העובדה שהמילה 'חכתייה' נעדרת מן הכתובים, אין פירושה שלא שימשה בעל פה. אורטגה ציין כי לשונם ההיברידית של יהודי צפון מרוקו "נקראת" (jerga... llamada) חכתייה.²⁰ הווה אומר: כך היה נפוץ שמה. בפי מי? וממתי? בשונה מהשערת בן-עוליאל שייחס את המצאת הכינוי לדוברי הערבית היהודית, אני מבקש לטעון כי האחראים לחידוש השם 'חכתייה' היו דובריה, ושמה נכון יותר לומר שהוא נתחדש בפי עוזביה, וליתר דיוק בפי מי שדימו שהם עוזביה. לביסוס טענתי אביא להלן דברים שכתבה אליגריה בן-דלאק, בעבודת השדה שלה הראויה לכל שבח. בן-דלאק ראינה בשנות השבעים והשמונים של המאה הקודמת, למעלה ממאה וחמישים מסרנים, רובם מבוגרים שיכלו לזכור את המצב הסוציולשוני ששרר בעשורים הראשונים של המאה העשרים. ואלו דבריה (בתרגום שלי, יב"ט):²¹

לאורך שנים רבות, החכתייה, שלהערכת, יהודי צפון מרוקו עצמם חשבוה ל**ספרדית** (הדגשתי, יב"ט) [...] הייתה בעבורם סמל לייחוסם הספרדי, שייחד אותם מיתר חלקי האוכלוסייה. היא הייתה דבק שגיבש אותם [...] וסיבה לגאוה. [- -] החל בסוף המאה התשע-עשרה חל מהפך. בשעה שהשוו את לשונם עם זו של השכנים הספרדים ועמדו על ההבדלים בין השפות, כאשר החלו לאמץ את הספרדית המודרנית ואת הצרפתית [...] לרכוש השכלה ולשאוף לסטטוס חברתי, אז החלו לראות בחכתייה שפה של נעדרי השכלה, של בורים ובערים, של מעוכבים, לשון וולגרית, ולפי דעותיהם הקדומות, נחותה כמו הערבית [...] וגם [...] לשון ססימנה אותם כיהודים. עמדה כזאת שלטה בכיפה לאורך שנותיה של המאה העשרים, ובלטה מאוד עדיין אצל רבים מן המסרנים שראיינתי, בייחוד אצל המבוגרים יותר [...]. רבים מהם הרגישו צורך למהר ולהכריז באוזני שאינם יודעים חכתייה כל עיקר, כי אצלם מעולם לא דיברו בה, לפי שהוריהם ואף הורי הוריהם אסרו להשתמש בה. עובדה זו הקשתה על עבודתי. לא היה קל למוטט מחסומים, לשחרר אמון ולהתיר את רסן הספונטניות של מרואייני באופן שיוציאו החוצה את כל החכתייה שהייתה אצורה בקרבם, מרכיב עומק של תרבותם ודיבורם, ביודעין ובלא יודעין.

“... à Oran, les Juifs tétouanais vivaient repliés sur eux-mêmes. Ils n’aimaient pas (233) contracter d’unions avec les Juifs oranais auxquels ils s’opposaient sur le plan culturel et religieux. Les premiers s’exprimaient 'haketiya' ou 'tétouani' et les seconds échangeaient en judéo-arabe; הגב' אליסיה רו, המנהלת אתר במרשתת ושמו Voces de Haketia, קיבלה בדוא"ל מכתב ממר ז'אן-מישל מלק, תושב טקסס, ובו כתב לה את הדברים האלה: "I was aware that my mother's side of the family was 'tétouanais', having migrated from Tetouan, Morocco, to Oran in the 19th century. I recently learned (really just from Wikipedia) that there is a dialect of Ladino that is specific to Oran called 'Tetuaní Ladino'. I don't know how, if at all, this dialect differs from the Haketia that you speak. I sent my mother, who is now 90, the link to one of your videos to see if the language you speak in the video (Haketia) is familiar to her. She said it was, but that she was not familiar with the term Haketia”.

²⁰ השימוש בצורת הנקבה llamada (צורת הזכר llamado) מותאם למילה jerga ('זירגון') שמינה הדקדוקי נקבה. בספרדית כינויי הלשונות הם שמות תואר ממין זכר, הגזורים משמות של עמים או ארצות: el español, el francés, el inglés וכו'. לחכתייה טופלים תווית יידוע ממין נקבה la jaquetía, ומכך משתמע שאיננה לשון 'נורמלית' כי אם jerga 'זירגון', כדברי אורטגה.

²¹ בן-דלאק 1987: 113–114. בהמשך בן-דלאק מביאה כלשונן שמונה מן העדויות המבטאות את העמדות האלה. הסימנים [...] ר-] משמשים לציון דילוג קצר או ארוך (בהתאמה).

אפשר להניח במידה רבה של ודאות כי השם 'חכתי' נתחדש בפיהם של הצעירים ובני המעמד הבינוני בקהילה אי אז בסוף המאה התשע-עשרה או בשנים הראשונות של המאה העשרים, על רקע הלהיטות לאמץ את הספרדית המודרנית. אין זה מקרה כי מילה בעלת שורש ערבי דווקא היא שנבחרה לתייג בה את הניב. הרכיב הערבי בדיאלקט, יותר מכל תופעה אחרת, ייצג אצל שוחרי הספרדית ה"טהורה" את האופי ההיברידי של שפתם המסורתית.²² במחקר נהוג להגדיר חוסר נוחות מתופעות לשוניות המזוהות עם מאפיינים חברתיים נחותים במונח *linguistic insecurity* – 'חוסר ביטחון לשוני', מושג מיסודו של ויליאם לבוב (לבוב 1966: 475). אני חושב שהמושג הזה עשוי להסביר את ראשיתו של תהליך השינוי הלשוני שהתרחש אצל צעירים ושאר שוחרי קדמה ורווחה. חוסר ביטחון לשוני הוא תוצאה של "[...] תובנה אצל הדוברים שקיים פער בין האידיאל לקט שלהם ושפה שהם רואים אותה כלגיטימית מפני שהיא משמשת אצל השכבה הדומיננטית...".²³ ברור הדבר, גם מן הדברים שהעלתה בן-דלאק משיחותיה עם המרואינים שלה, כי לשם 'חכתי' הייתה בתחילה משמעות מנמיכה. רק ברבות הימים, כאשר בני הקהילות הללו היגרו ממרוקו לארצות אחרות, רק אז, ובמיוחד בקרב המהגרים שהגיעו לארצות שבהן לא הייתה הספרדית השפה העיקרית,²⁴ נסוג חוסר הביטחון הלשוני מפני עמדות מורכבות יותר. דור חדש קם, דור שלא ידע את תסביכי התקופה הקולוניאלית; והחכתי עטתה יוקרה מסוימת בזכות כתר הדקדוק שקשר לה רפאל בן-אזרף בשעה שכינס את מאמרי בן-עוליאל בספר.²⁵ וגם, התרבות העממית הפכה זה כבר לדיסציפלינה ראויה למחקר, ומלומדים התגייסו לטפל בביטויים מגוונים שלה, כגון סיפורים, פתגמים ולשונות דיבור.²⁶ לבד מן העיסוק המחקרי בה, קמו לה לחכתי אומנים וכותבים ברוכי כישרון.²⁷ בזכות יצירתם, שירתה החכתי את הצורך בביסוס סולידריות קהילתית והזינה כיסופים לעבר יוקרתי מדומיין. החכתי החלה למלא תפקיד מגבש ומקנה זהות, ובכך התרוממה מז'רגון המזוהה עם אוכלוסייה מזדנבת והפכה ללשון היהודית של קהילות מרוקו הספרדית.

²² במקום אחר הראיתי כיצד נמנעו מלהזדקק למילים ערביות במשלבים פורמליים (לאדינו) של הספרדית היהודית בקהילת טיטואן (בן-טולילה 1999).

²³ "la prise de conscience, par les locuteurs, d'une distance entre leur idiolecte et une langue qu'ils reconnaissent comme légitime parce qu'elle est dans la classe dominante" (פרנקאר 1993:13).

²⁴ רתיעה מן השימוש בשפה היהודית עשויה להתעורר כשזו מתקיימת בשכנות עם לשון יוקרתית ובין השתיים קיימת זיקה גנטית. דוברי חכתי היו עשויים לחוש רתיעה כזאת בסביבה של דוברי ספרדית היספנית. כך חשו משכילים דוברי גרמנית שהסתייגו מן היידיש, כפי שעולה מן הדברים שציטט ז'אן באומגרטן מתוך "דברי שלום ואמת" של נפתלי הרץ ויזל: "אחינו שבארצות פולין ידברו עם אנשי ארצם כהוגן לשון פולונית", אלה שמתחילה באו שמה מארצות גרמניות, עדיין יש בידם לשון אשכנזי, אבל מסורסת ומבלבלת [כלומר יידיש], ואין זה חרפה להם, כי אנשי ארצם אינם מדברים בלשון ההיא, לבד אנחנו שבארצות האשכנזים אין לנו פתחון פה להצטדק על ערלת שפתינו, כי אנו דרים בין עמים המדברים הלשון הזאת על מכונה... (ויזל 1782: 25 בתצלום שבספרייה הלאומית; באומגרטן 2002: 162).

²⁵ ראו לעיל, הערות 7 ו-8.

²⁶ ראו מה שכתב ג'פרי וידלינגר במבוא לווידינגר 2016. אני מודה לד"ר אביעד מורנו שהפנה אותי לחיבור זה.

²⁷ רוב המעשה היצירתי בחכתי התאפיין בהקשר הומוריסטי (ראו למשל לוי 1992); אותו מחבר כתב בכל זאת רומן אוטוביוגרפי בשני כרכים (לוי 2008 ו-2014); הגם שהרומן משופע בקטעים הומוריסטיים, כידו הברוכה של לוי, אפשר לראות בו ניסיון מוצלח למדי להוכיח שאפשר לכתוב על נושא רציני גם בחכתי.

הקיצורים הביבליוגרפיים

- M. L. Ortega, *Los hebreos en Marruecos*, 2nd edición, Madrid 1919. אורטגה 1919
- J. Baumgarten, *Le Yiddish, histoire d'une langue errante*, Paris 2002. באומגרטן 2002
- D. M. Bunis, "The names of Jewish Languages: a taxonomy", *Il mio cuore è a Oriente, Studi di linguistica storica, filologia e cultura ebraica dedicati a Maria Luisa Mayer Modena*, Milan 2008: 415–433. בונים 2008
- A. Bendelac, *Los Nuestros: Sejiná, letuarios, Jaquetía y Fraja, Un retrato de los sefardíes del norte de Marruecos a través de sus recuerdos y de su lengua (1860-1984)*, New York-Bern-Frankfurt-Paris 1987. בן-דלאק 1987
- A. Bendayán de Bendelac, *Diccionario del Judeoespañol de los sefardíes del Norte de Marruecos*, Caracas 1995. בן-דלאק 1995
- Y. Bentolila. "Alternances d'Hébreu et de Judéo-Espagnol dans un Daroush Marocain", *Vena Hebraica in Judaeorum Linguis*, edited by S. Morag, M. Bar-Asher and M. Mayer Modena, Milan 1999: 203-219. בן-טולילה 1999
- J. Benoliel, *Dialecto Judeo-Hispano-Marroquí o Hakitia*, Madrid 1977. בן-עוליאל 1977
- I. Benchimol, "La langue Espagnole au Maroc", *Revue des écoles de l'Alliance Israélite Universelle* 2 (1901): 126–133. בן-שימול 1901
- ד' גדג', אור במערב: התרבות העברית במרוקו 1912–1956, ירושלים תשפ"ב. גדג' תשפ"ב
- J. Veidlinger (ed.), *Going to the people: Jews and the ethnographic impulse*, illustrated edition (February 22, 2016). וידלינגר 2016
- נ"ה ויזל, דברי שלום ואמת, לא צויין מקום הפרסום 1782. ויזל 1782
- W. Labov, *The social stratification of English in New York City*, Washington 1966. לבוב 1966

- S. Lévy, *YAHASRA - Escenas haquetiescas*, Montréal 1992. לוי 1992
- S. Lévy, *El libro de Selomó*, Madrid 2008. לוי 2008
- S. Lévy, *El segundo libro de Selomó*, Barcelona 2014. לוי 2014
- S. Leibovici, *Chronique des Juifs de Tétouan (1860-1890)*, Paris 1984. לייבוביצי 1984
- P. Menéu, "Dialecto Hispánico-Hebraico en el imperio de Marruecos", *El Archivo* 4.4 (1890): 83–86. מנאו 1890
- S. Serruya, *Moïse de Tétouan, sa mémoire en héritage 1492-1962*, Paris 2020. סרויה 2020
- M. Francard, "L'insécurité linguistique en communauté Française de Belgique", *Français et Société* 6 (1993). פרנקאר 1993
- A. Castro, "Entre los Hebreos Marroquíes", *Revista hispanoafricana* 1.5 (1922) :145-146. קאסטרו 1922